

СЕМАНТИЧНА ЕВОЛЮЦІЯ БАГАТОЗНАЧНОГО АД'ЕКТИВУ УКР. ГАРЯЧИЙ У ВНУТРІШНЬОФРАЗЕОЛОГІЧНОМУ КОНТЕКСТІ

У статті розглядаються особливості відображення системи лексичних значень полісемантичного прикметника укр. *гарячий* на фразеологічному рівні. Встановлюються загальні напрями смислового розвитку прикметника укр. *гарячий* в цілісній семантичній структурі фразеологічного угруповання з відповідним ключовим компонентом.

Ключові слова: фразема, внутрішня форма, ключове слово, смисловий розвиток, структура, семантика, багатозначність.

У статті на матеріалі фразем із прикметником укр. *гарячий* розглядається проблема функціонування семантики багатозначних одиниць лексичного рівня на лексико-фразеологічному рівні, тобто за умови вживання цих одиниць у ролі ключового елемента ідіоматичної фраземи. **Актуальність** такого дослідження полягає у важливості розробки проблеми характеру семантичних взаємовідношень між одиницями лексичного та фразеологічного рівнів мови (тут необхідно згадати праці О. М. Каракуці, І. О. Мельчука, Г. І. Неруш, М. В. Пасюківської, В. М. Телії,) [3; 4; 5; 8; 13]. Ми поставили за мету з'ясувати як саме відтворюється набір значень ключової лексеми на лексико-фразеологічному рівні, в контексті тих чи інших сполук, щодо яких вона виступає у ролі твірної. Відповідно перед нами стоять такі дослідницькі **завдання**: 1) визначити, чи, вживаючись у складі фразеологізмів, досліджувана нами лексема, просто реалізує свої семантими, притаманні їй як лексичній одиниці, чи у фразеологічному контексті вона набуває інших, фразеологічно пов'язаних значень; 2) у другому разі – визначити ті похідні значення, яких термічний ад'єктив набуває у фразеологічному контексті. **Об'єктом** нашого дослідження є українські фразеологізми (конкретніше, номінативні та предикативні ідіоми, а також порівняння і прислів'я) з прикметником укр. *гарячий*. **Предметом** нашої розвідки є семантика зазначеного прикметника, властива йому в контексті зазначених сполук.

Перш за все розгляд аналізованого фактичного матеріалу під цим кутом зору показує, що тут можна відзначити низку сполук, де ключова лексема фактично зберігає своє вихідне лексичне значення, або ж, інакше кажучи, її похідне фразеологічне (тобто набуте у фразеологічному контексті) значення є ідентичним фразеотвірному. Такі випадки ми знаходимо, природно, серед порівняльних сполук (причому, семантика «гарячий» може бути як суб'єктом, так і об'єктом порівняння): укр. *гарячий, як окріп* [7, 44]; *як на гарячому вугіллі* «поводитися дуже неспокійно, реагувати на щось» [12, 121].

У другому випадку, особливо коли прикметник укр. *гарячий* виступає в складі розширеного, багатокomпонентного компаратива, у його семантиці можуть акцентуватись ті чи інші з його складових рис, головню така, як «негативний деструктивний характер відповідного термічного стану», пор. укр. *як на гарячому вугіллі; тепер ёму так (до обнімання и д.), як грішникові до гарячої сковороди* [14, 247]. Увагу також привертають приклади порівняльних зворотів, де виразно виступають ознаки мовної гри, пор. укр. *гарячий, як хто кинув гарячого приску (на кого)* «хто-небудь раптово відчув сильне хвилювання, збентеження і т. ін.» [2]; тут емоційна збудженість (отже, психологічне явище) порівнюється з явищем суто матеріально-фізичним, унаслідок чого оживає «термічне» твірне підґрунтя значення укр. *гарячий* «пристрасний, збуджений, схвилюваний», прозирає відповідне образне витлумачення явищ емоційно-афективної сфери, а як наслідок – підкреслюється інтенсивність переживання.

Семантика «гарячий» мотивує цілу низку сполук термінологічного характеру, головню нейтральних у стилістичному плані, але відмінних за своєю стильовою приналежністю, що означають як природні, так і антропогенні об'єкти, процеси і явища, такі, як укр. *гаряче штампування* «метод виготовлення металевих виробів або заготовок до них при сильному нагріві» [10, 37]; *гаряче дуття* [6]; *гаряче джерело* [1]. Хоча відповідна температурна ознака є реальною притаманною кожному з (первинних) денотатів подібних утворень, однак це все ж не дає підстав розглядати ці останні як сполуки з дослівним значенням. Це дає підстави констатувати наявність у відповідного ад'єктива, вжитого в складі даного словосполучення, похідного фразеологічного значення. Наслідком номінативного і, крім того, спеціального характеру відповідних фразеологічних утворень є те, що їх синонімічним еквівалентом найчастіше може бути лише розгорнута дефініція їхнього термінологічного змісту. Оскільки ж таке фразеологічне значення прикметника укр. *гарячий* має саме такий, суто спеціальний (зокрема технічний чи науковий) характер і, крім того, щоразу встановлюється ad hoc (тобто для даного конкретного випадку), ми обмежуємося лише вказівкою на узагальнений тип такого фразеологічного

використання зазначеного ад'єктиву і, відповідно, на узагальнений спеціальний характер його похідної семантики у подібному внутрішньофразеологічному контексті, формулюючи цю вказівку в такий спосіб «термінологічне похідне значення, у той чи інший спосіб пов'язане з наявністю високої температури чи певними окремими співвідносними з нею сенсами в даному об'єкті (процесі, явищі)».

Але для предикативних та предикативно пов'язаних фразеологізмів із прикметником укр. *гарячий* ситуація, коли фразеотвірне і фразеопохідне значення є ідентичними, все ж є винятковою, оскільки тут ми зустрічаємось, як правило, з уживанням складників у переносному сенсі. Серед цих вторинних фразеологічно детермінованих варіантів значення даного ад'єктиву ми виділяємо такі:

1. «Небезпечний, такий, що справляє негативний і деструктивний вплив, є джерелом негативного деструктивного впливу», пор.: укр. *і сюди гаряче, і туди боляче* [14, 361]; гарячим залізом випікати «безпощадно знищити, викорінити» [15, 42]; *гарячого сала за шкуру залити* [1].

Як варіант (причому, можливо, історично первісний) даної семантики можна розглядати значення 1.1. «болісний, такий, що є джерелом негативних соматичних відчуттів»: укр. *всипати гарячих* «покарати різками, висікти когось» [2], *сіль тобі в вічі та камінь гарячий* [14, 374]; *не хочеться за гарячий камінь брацьця, та треба* [14, 258]. Ми пов'язуємо ці фраземи з даним значенням через природність відношення «відчуття від термічного впливу > відчуття (пекучого) болю», хоча, звісно, їх можна прочитати і в узагальненому сенсі, який було схарактеризовано вище під п. 1. Додамо, що значення болю може мотивуватись і пекучим смаковим відчуттям, пор. укр. *задавати перцю*.

2. «Свіжий, нещодавній»: це вторинне фразеологічне значення є притаманним передусім групі колокацій, пов'язаних із ситуацією переслідування; початково це було переслідування дичини на полюванні: укр. *іти по гарячих слідах* «реагувати, відгукуватися на що-небудь, не гаючи часу, відразу після того, як щось відбулося, сталося» [15, 146], або *по гарячих слідах* «одразу за подією, не гаючи часу; негайно» [2]. Сюди ж можна віднести прислів'я укр. *куй залізо, поки гаряче* «дій, поки є для цього сприятлива обстановка; користуйся моментом» [15, 91], семантичний механізм якого також не просто відтворює вторинне лексичне значення «свіжий, актуальний», а ніби заново його породжує шляхом витлумачення відповідного конкретного образу.

3. «Схвильований, збуджений (як риса емоційного стану чи характеру людини, подій, ситуації); збудливий, гарячий (як риса темпераменту)» (часом із виразною негативною конотацією): укр. *під гарячу руку* «у такий час, коли хтось збуджений, розгніваний» [15, 140]; *гаряча голова* «про запальну, нестриману людину» [15, 42]; *гаряча кров* «про запальну людину» [15, 42]; *гарячий на руку* «сповнений завзяття» [11, 147]; *гарячий серцем* «запальний, пристрастний» [2].

Високотемпературна мотивація емотивного значення, пов'язана з особливостями соматичного відображення негативних душевних переживань, виразно прозирає в укр. *гарячими сльозами личко мити* «плакати» [2]; *обсушити (гіркі, гарячі) сльози* «заспокоїти, втішити кого-небудь; повернути комусь радість» [2]. Еквівалентність і взаємозамінність семантем «гарячий» і «гіркий» у цьому контексті пояснюється рівнозначністю їхніх вторинних значень; крім того, тут у прихованому вигляді виявляється і спільність походження цих українських ад'єктивів [17].

Відсутність емоційного зв'язку з кимсь або чимось відповідним чином може представлятись як температурна немаркованість («ніякість»), як відсутність виразної температурної ознаки: укр. *ні холодно ні жарко* «кому-небудь все байдуже» [16, 211].

Інші похідні фразеологічні різновиди термічної семантики прикметника укр. *гарячий* представлено ще обмеженіше, часом в одиничних утвореннях:

4. «Не такий, як щось інше, його протилежність» укр. *за гаряче й студене хапати (ухопити)* «все робити» [10, 37]. Цей семантичний різновид виражається термічним прикметником укр. *гарячий* в антитетичному зіставленні з антонімічним і теж переосмисленим ад'єктивом, разом із яким вони образно-узагальненим чином виражають увесь діапазон можливих варіантів.

5. «Злочинний, протизаконний» укр. *впіймати на гарячому кого* «викрити кого-небудь, підстерігши його на місці злочину» [2]; *з гарячого часу збіг* [2].

Фразеологічно похідні значення прикметника укр. *гарячий*, дериваційно співвідносні з їхніми вторинними лексичними значеннями, є ще більш спорадичними.

Отже, аналіз смислового відображення лексеми укр. *гарячий* на фразеологічному рівні показав, що це відображення є нерівномірним і навіть вибіркоким («не дзеркальним»). Зокрема, відмінність тут полягає передовсім в ідіоматичних значеннях, які фігурують у семантичній структурі термінофразем. Що ж стосується предикативних стилістично маркованих сполук, то тут можна знайти такі фразеологічно пов'язані семантики, які не мають відповідників серед лексико-семантичних варіантів, і такі, що подібні відповідники мають, відрізняючись від них своєю живою внутрішньою формою, пов'язаною з вираженням певного наочного конкретного образу.

Продовження й поглиблення студій в царині вивчення семантичних відносин між лексикою і фразеологією на матеріалі лексики з термічним значенням передбачає залучення до аналізу інших слів, семантично пов'язаних з прикметником укр. *гарячий*, зокрема лексем, що передають інші термічні явища і належать до інших частин мови, а також використання лексичного й фразеологічного матеріалу інших мов. Усе це в підсумку має поглибити наші уявлення про роль і місце позначень (високо)температурних ознак, об'єктів та процесів у мовній картині світу.

Список використаних джерел

1. Большой украинско-английский словарь [Електронний ресурс] / [авт.-сост. Е. Ф. Попов, Н. И. Балла]. – 2005. – 1 електрон. опт. диск (CD-ROM). – Систем. вимоги : к версии АBBY Lingvo 12. – Назва з титул. екрану.
2. Інтегрована лексикографічна система «Словники України», версія 1.05. Інститут мовно-інформаційних досліджень НАН України [Електронний ресурс]. – Довіра, 2001-2005. – 1 електрон. опт. диск (CD-ROM). – Систем. вимоги : Microsoft Windows 2000/XP. – Назва з контейнера.
3. Каракуця О. М. Фразеологізми української мови з компонентом «душа» (структурно-семантичний, ідеографічний, лінгвокультурологічний аспекти) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / О. М. Каракуця; Харк. держ. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Х., 2002. – 19 с.
4. Мельчук И.А. О терминах “устойчивость” и “идиоматичность” / И.А. Мельчук // Вопросы языкознания. – М., 1960. – № 4. – С. 73–80.
5. Неруш Г. І. Зіставний аналіз чесько-української анімалістичної фразеології / Г. І. Неруш // Зіставне дослідження української, чеської та російської мов : зб. наук. праць. – К., 1987. – С. 152-181.
6. Новый русско-украинский политехнический словарь [Електронний ресурс] / [авт.-сост. Н. Г. Зубков]. – 2005. – 1 електрон. опт. диск (CD-ROM). – Систем. вимоги : к версии АBBY Lingvo 12. – Назва з титул. екрану.
7. Образне слово. (Постійні народні порівняння) / [збір. і упор. І. Гурин]. – К. : Дніпро, 1966. – 222 с.
8. Пасюківська М. В. Зоонімічна лексика в польській фразеології : склад, семантика, функції : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.03 «Слов'янські мови» / М. В. Пасюківська. – К., 2009. – 16 с.
9. Прислів'я та приказки : Природа. Господарська діяльність людини / [упоряд. М. М. Пазяк]. – К. : Наук. думка, 1989. – 480 с.
10. Словник української мови в 11 т. / [ред. І. К. Білодід, А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк та ін.]. – К. : Наукова думка. – Т. 2 : Г – Ж. – 1971. – 550 с.
11. Словник фразеологізмів української мови / [авт.-уклад. В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк, В. В. Дятчук та ін.]. – Київ : Наукова думка, 2003. – 788 с.
12. Словник фразеологічних антонімів української мови / [авт.-уклад. В. С. Калашник, Ж. В. Колоїз]. – К. : Довіра, 2004. – 284 с.
13. Телия В. Н. Фразеология / В. Н. Телия // Общее языкознание. Внутренняя структура языка / Отв. ред. Б.А. Серебренников. – М.: Наука, 1972. – С. 456 – 516.
14. Українські приказки, прислів'я і таке інше / [авт.-уклад. М. Номис]. – К. : Либідь, 1993. – 768 с.
15. Українсько-російський і російсько-український фразеологічний словник / [авт.-уклад. І. С. Олійник, М. М. Сидоренко]. – К. : Радянська школа, 1978. – 447с.
16. Фразеологічний словник української мови / [авт.-уклад. В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко]. – К. : Освіта, 1998. – 224 с.
17. Черниш Т. О. Чому сльози гіркі? / Т. О. Черниш // Культура слова. – 1981. – Вип. 20. – С. 80-84.

Summary. The article is devoted to the peculiarities of actualization of the system of lexical meanings of the polysemantic adjective Ukr. *гарячий* at the phraseological level. The author establishes general trends of sense development of this adjective within the structure of idiomatic set phrases sharing the common key lexical component Ukr. *гарячий*.

Key words: *idiom, inner form, key lexical component, sense development, structure, semanteme, polysemy.*